

Народна библиотека

СР Србија

II 16

Литература:

Ч И Н О В Н И К
к а о
з а д р у г а р

Штампарна Главног савеза српских земљорадничких задруга, Београд, Францускога 15
(Јован Јот. Павловић, Воје Велковића 25).

МТТ ПИРА

1116

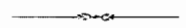
175 Kn. 100.
[unclear], 2004. 17/10/04

Михаило Аврамовић:

Ч И Н О В Н И К

к а о

з а д р у г а р

Штампарија Главног савеза српских земљорадничких задруга, Београд, Франкопанова 15
(Јован Јот. Павловић, Воје Вељковића 25).

ПРОСТАВА

Прештампано из „Задругарства”, гласника Савеза набављачких задруга државних службеника у Београду, број 1—2 (јануар—фебруар) 1932. године.

Михаило Аврамовић

Многи сматрају кад се каже реч радник, сарадник, пријатељ, противник, посредник, конкурент итд. да су то опште познати термини, јер се свакодневно употребљавају, и не устављају се ни једном речи да их објасне. Исто то видимо кад се реч води о задрузи и задругару, јер се сматра да су ти термини познати свакоме, да се нема шта објашњавати, пошто се свакодневно употребљавају и пошто се тако многи служе њима не тражећи им објашњења.

Међутим то је погрешно. Свака реч има своју историју, као уосталом и свака институција социална, и та историја не само да указује како је и када је она постала, како се и када мењала, какав јој је актуелни облик, него и какво је значење имала у почетку, какво је доцније добила и да ли се данашње разликује од ранијих, у чему и докле. Речи „задруга“ и „задругар“ имају такође своју прошлост, свој живот, и тај живот није био без промена, нити се може рећи да оне данас имају исто значење које су имале у току свога дугога живота. Ово нарочито важи за речи преноснога значења, као што је случај код речи *з а д р у г а р* и *з а д р у г а*, кад се оне употребљавају ван породичне области.

У тој области именица задруга означавала је велику породицу у којој су живели удружена браћа рођена с браћом од стрицева, кад и кад и са самим стричевима, синовима, синовцима итд. У таквој великој заједници све је било заједничко — и земља, и зграде, и оруђа, стока, справе и плодови. Сви одрасли радници, и мушко и женско, радили су у заједници и за заједницу, а заједница се бринула о свима подједнако: за храну, одело, здравље. Нарочита је брига поклањана деци, јер је у њима требало однеговати не само будуће раднике него и наследника породичнога култа, породичних традиција, породичне части.

Оваква заједница звала се з а д р у г а, а одрасли мушки чланови з а д р у г а р и. Задруга је била један облик живота и рада, облик који је понајлак израдио себи правила за живот: правила верска, правила морална, правила правна, правила економска итд. Скуп свих ових правила чинио је задружни живот, задружни поглед, задружни режим, једном речи чинио је задругу, која се битно разликовала од породице где није било задруге. У задрузи је све било заједничко, па је и духовни живот израђиван и развијао се на широкој основи. Овакав задружни живот најбоља је школа у којој се може на делу и стално да прати како стварање и развијање заједничке свести тако и њен плодан утицај на свести појединачне. Овакав задружни живот је не само духовна радионица где се стварају јаки и плодни радници, који представљају понос поносите заједнице, него и практична школа где се ранија техника, наслеђена од ранијих генерација, подвргава колективној преради и усавршавању. Овакав задружни живот био је један цео друштвени и привредни систем који је не само себе израђивао и усавршавао већ израђивао и усавршавао и људе у њему. Задружни човек, младић, дете били су нарочити типови. Задружна жена и девојка одвајале су се од просечних типова. Поред интелектуалне дистанције особито је увек падала у очи морална дистанција. Рећи „из задруге је...” значило је исто као и рећи добар, ваљан, поштен човек, или као добра и поштена жена или девојка.

Тако су се ова два појма: поштен и радни у заједници полако слили у један заједнички појам — з а д р у г а р — и било је доста рећи само ту једну реч па да се створи слика о савршеном, узорном, најбољем човеку... Разуме се, ја не могу улазити овде у све појединости које побуђују оваква размишљања, нарочито је штета што не могу улазити у пространу интелектуалну и моралну област коју задружни живот обилно израђује, јер морам водити рачун о месту и простору који ми је дан. Али засад нека буде и оволико овде поменуто доста да се може без страха говорити о преносном значењу задруге и задругара.

Речи з а д р у г а и з а д р у г а р, које се данас употребљавају у разним друштвеним организацијама, нарочито у привредним организацијама, пренесене су из наших негдашњих великих породица. Не упуштам се засад у питање како је она ту дошла и одакле је дошла. Јасно је да је њен значај старији, већи и шири од наших великих породица. Ван породице, у привредном животу, она се примењује у нас више од сто година.

Када сам 1892 године први пут у јавности повео реч о удруживању наших сељака и када сам томе — у нас још новом

облику — дао имена задруга и задругар, покојни Васа Пелагић, с којим сам се иначе лепо знао, у једном београдском листу, и један пријатељ у једном пожаревачком листу, напали су ме доста оштро за тај пренос. Пелагић је писао да никаква друга институција не може заменити нашу породичну задругу која изумире, а пожаревачки пријатељ (мислим да је то био Јошка Јовановић, брат Г. Николе Јовановића-Американца) мислио је да се том заменом просто смера да измами вера у људи да је нова установа исто онако добра и корисна као што су биле породичне установе.

Како било да било пренос је успео, и данас се толиким установама даје име задруга, нити се ико буну против тога преноса, и ако данашње задруге у истини умногоме не репродукују установу негдашњих великих наших породица.

Уосталом то нико није ни желео ни тврдио. Енглези су извели име својих привредних задруга из речи с а р а д њ е (Cooperation), што су по том усвојили Италијани, а за овима и Французи. Руси и Бугари усвојили су такође овај извор. Немци су извели име своје задруге из глагола Geniessen, коме придају старо значење. Само смо ми, колико ми је познато, позајмили име својој новој привредној институцији од наше негдашње велике породице. Али то је учињено у извесном одређеном смислу, не да се идентификује нова установа са старом.

Тако данас задруга значи удружење више људи који тако удружени врше неки привредни посао који раздружено сваки за себе не би могли вршити или не би могли вршити тако добро. Ово потоње нарочито с погледом на набавку и продају, где је данашњи привредни систем израдио себи такав положај који је подвргао себи све појединачне снаге и интересе, особито многобројне нејаке појединце. Данашњи привредни систем израдио је имено такве услове за које су многи појединци просто немоћни. Задруга треба да удружи те појединце, да из многих њихових слабих снага створи једну јаку, и да на тај основи створи једну организацију која ће бити кадра да заштити — економски, разуме се — ове многе нејаке појединце. Свака ова реч представља, као што се види, по један проблем — економски, морални, интелектуални. Али ја морам засад прећи преко њих да би се зауставио на овде сада најважнијем — економском. Задруга треба дакле да створи заштиту нејаким, заштиту коју им данашњи режим, где се слободно купује и продаје, не само није ујемчио, него је чак угрозио и сам опстанак њихов. Задруга треба да обезбеди тај опстанак, а у даљем реду, ако буде могућно, и да иде у погледу снаге и подобности у корак с угроживачем.

Ову своју улогу задруга треба да остварује узимајући у

своје руке једну по једну привредну функцију из руку појединаца. Она треба да постане колективни набављач и продавац и то је, мислило се, довољно да оправда позајмицу од установе која је такође колективно вршила све привредне функције на место појединаца. Нова задруга, као свака друга заједница, израдила је себи правила за живот и рад, а међ многим основним нормама видно место су заузеле норме које означавају поредак нове организације.

Што нарочито обележава нову установу то је њена битна структура-садржина. На место приватног предузећа, где главну структуру чини сам његов предузетник, овде ту садржину попуњавају много њих који најчешће немају искуства ни стручне спреме за посао који је задруга себи наменила. Још више! Ти су многи појединци поникли у разним породичним и — развијали се доцније — у разним социјалним срединама. Сваки од њих носи у својој свести по неку особеност која не мало смета изради једног хармоничног колективног схватања. Ту неповољност нарочито осећа задруга у првим годинама свога живота, и она је она главна препона која уопште успорава задружни ход. И треба много доброга, успешнога, поштенога старања да се та сметња уклони. Главна улога ту припада задружном васпитању, раду, школи која и у обичном животу треба у главном да од младих и неискусних створи генерације подједнаке са старијима, тј. способне за посао коме се — у овој прилици — заједничко предузеће посветило.

Од оваквих многих појединаца задруга треба да створи себи способне приврженике, задругаре. Она треба да ради, да покаже успех и притом треба од много некадрих да створи кадре задругаре. Крупан задатак!...

Какав треба да буде човек у задрузи па да се сме сматрати за задругара, тј. за лице способно за једно задружно предузеће? Колико ово питање тиче специјално чиновника, одговорићу на њ доцније. Овде ћу говорити само толико колико то питање улази у област принципа задружнога. С тога гледишта ствари се мора дати нешто шири вид.

Задруга треба — рекао сам — да заштити нејаке појединце. Ови појединци управо с тога и страдају у садашњим привредним додирима што су нејаки. Напротив, не страдају или страдају врло мало, који су привредно јаки. Ове чињенице и упућују на стварање задруге. Задруга треба на место многих слабих да створи једну уређену јаку снагу која ће без страдања вршити економске додире, а ако баш ипак мора бити некога страдања да оно буде што мање. Ово задруга може постићи само под погодбом, ако буде кадра да оствари крупан посао, крупно предузеће, јер се увидело да слаба јединка баш

зато и страда што није у стању ни да набавља ни да продаје пробитачно, тј. на велико. Али — ту се одмах јављају велике тешкоће које се најпре морају савладати, а које међутим многе задруге тешко савлађују, особито у својој младости. Те тешкоће могу се свести углавном на ове:

1) Потребан је капитал, чија величина зависи од природе предузећа.

2) Потребна је извесна количина набавака, ако је у питању набављачко предузеће.

3) Потребна је извесна минимална количина продаја, ако је у питању продавачко предузеће итд.

Капитал се може створити или уплатама задругара или кредитом ван задруге. Први начин тражи од задругара тачно и уредно уплаћивање. Други тражи од њих извесне добре особине од којих зависи уопште кредит. Овде се, већ на првом кораку, сретамо с дужностима које се не траже од обичнога човека и о којима он не води бриге. А те су дужности спојене с извесним одређеним и врло категоричким моралним особинама које се постижу само истрајним и свесрдним подвргавањем са стране задругара. Где тога нема или где је то подвргавање привидно, неискрено или макар само лабаво, ту задруга не може да испуни првога материјалнога услова, и њен циљ остаје неостварен или ће можда бити остварен али само унеколико, непотпуно, недовољно. У том случају задружна ће заштита бити, разуме се, посве недовољна, што — другим речима — значи да ће нејаки и ако су се удружили бити и у напред плен оних економских снага које су их нагониле да траже заштиту.

Друга погодба — минимум набавака — може се постићи само тако ако сви задругари набављају своје намирнице преко задруге. Зна се да сваки човек потребује извесну количину намирница и да та количина помножена с бројем задругара представља једну снагу економску пред којом сваки промет има респект. Али тај факат ставља задругара пред једну нову задругарску дужност: не набављати друкчије него преко задруге. Ствар је одвећ јасна да би требало употребити много речи на њено објашњење: ако своје набавке чинимо преко задруге задруга ће набављати на велико, а то значи бољу робу и по угледнијој цени. Обрнуто, обилазимо ли задругу, њене ће набавке бити мале, њен избор ограничен, цене близу ценама ситничарским. Задругари ће имати малу заштиту у задрузи, њихово ће одушевљење за задружну ствар бити све слабије. Како према таквим задругарима стоје они, који су својим задругама омогућили не само велике и најпробитачније набавке него им утрли пут да приступе и властитој производњи некојих намирница, лако је увидети.

Трећа нуколико мања погодба — минимум продаја — постиже се само тако ако задругари продају своје производе све или некоје само преко задруге. Ову погодбу намеће проби- тачност велике, сортиране, уједначене продаје; само таква про- даја у стању је да постигне добру цену за производе, да и не- говоримо о другим погодностима, које никад не може имати ситна појединачна продаја. Али ове чињенице намећу задру- гарима такође извесне одређене дужности од којих се они не могу ослободити ако хоће да задружна продаја успе, Ради тога некоје су задруге (у Данској, Немачкој, Русији) увеле нарочите уговоре по којима су задругари обавезни да предају сво- јим задругама извесан минимум: млека, свиња, шећ. репе, лана, кромпира итд., у којима су предвиђене и велике новчане ка- зне, ако би својом кривцом умањили лиферовану количину. Слична обавеза постоји и о каквоћи производа. Задруга треба да продаје робу одређене каквоће, стога је разумљиво што она не допушта да несавестан лиферант штети ни њу ни остале исправне задругаре. Тако су данске задруге успеле да створе данскоме маслу, сланини, јајима такво велико и силно и си- гурно име да је сваком данас доста да само види данску за- дружну марку па да стекне уверење да је то заиста роба најбо- ље каквоће, да је доњи део исто тако добар као и онај на површини, да је и најмања мустра поуздано огледало које верно представља свеколику велику количину. Сличне успехе постиг- ле су немачке задруге за своје производе. Исто тако руске за лан, штирак итд. А то је огроман успех, јер онде где за- дружне продаје наиђу на такво поверење ту је, може се рећи, за више од три четвртине решено питање задружне интервен- ције у овој привредној области.

Ја овде помињем само најобичније дужности које чине основу материјалних односа између задруге и задругара. Ме- ђутим, осим њих, има много других које и самим овим матери- јалним односима придају специфичан карактер. То су многи и разни односи, обзири и погледи чисто моралног карактера, с којима се задругар сусрета тако рећи на сваком кораку — час у разним додирима са задругом, час у ближим или даљим до- дирима с другим задругарима, час са спољним — незадругар- ским — светом. Задруга је средина своје врсте. Не треба много знања па се види и осети да се она разликује од средине: до- битника, спекуланата, претворника. У задрузи се не говори о томе како ће се постићи оволика или онолика добит, нити како ће се купац или продавац збунити или обманути, нити се кују ближи или даљи планови како ће се створити и изазвати безоб- зирна пожуда за потрошњом. Задругу такве бриге не море. Напротив! Задруга брине сасвим друкчије и поштеније бриге: како ће поштено намирити потребе својих задругара, како ће

их заштити од несавесне пљачке, како ће њихову потрошњу упутити природним током и сачувати је деморалисања коме је гура приватна спекулативна интервенција, како ће једном речи економски живот масе подвргнути социалним и моралним пра- вилима и навикама које очевидно иду на то да уздигну масу. Може ли таква средина да створи и негује друго што до добре и исправне људе? Може ли задруга да ствара варалице, уце- њиваче, крадљивце? Дешава се да се и у најздравијој средини појаве такве појаве. Али то су патолошке појаве против којих устаје сама социална средина. Дешава се да се и у задружној средини појави по који такав тип. Али задруга није сре- дина која ствара и негује такве типове. Они, где се јаве, зао- ставштина су раније, незадругарске средине, болест, а болест, као свака изузетна појава, мора — пре или после — да се под- вргне лечењу. Задругар у задрузи добија само добре утицаје. Он је ту у једној доброј социалној школи, где су на лицу места сви социални услови да ученик добије добро васпитање. Зависи од њега, од његове породичне средине, од његове отпорне сна- ге према разним утицајима његове шире социалне средине, ко- лико ће он примити и моћи унети у своју свест од тога васпи- тања. Човек који прими и усвоји задружне утицаје, који успе да се ослободи особина које је створила супротна средина у којој је дотле живео без ичије контроле или коректуре, где се превара, лаж, мржња провлачила неопажено и као нормална појава, човек који успе све то да одбаци од себе као социално штетно и болесно, а да пригрли истину, поштење, оданост као нормално и социално корисно, такав човек моћи ће с правом да прими и носи име задругар, јер оно иначе брзо издаје и изо- бличава самохваљивца и претворника.

II.

Чиновник је у задругарству мало познат. Ово не значи да он није уопште суделовао у задругама. Напротив! Нема задруга а да није у њима и по који чиновник. Градске задруге — и код нас и у другим земљама — имају у својим редовима и чиновнике. А сеоске задруге на један ред чиновнички — учи- теље — готово редовно рачунају. У Србији су учитељи кре- нули, држали и дигли на угледну висину велики број земљорад- ничких задруга. Али друго је то суделовати у овим задругама а друго оснивати и подносити своје — чиновничке — задруге. Чиновник може и с другим градским и сеоским елементима имати некоје економске интересе сродне. Ту је новац (кредит), ту су намирнице, ту је стан итд. Он се може удружити и с радником и са сељаком да своју тешкоћу ублажи. То је мо- гућно, и то се дешава, као што се дешава да он суделује у за-

другама и без икаквог изгледа на личну корист већ просто да својом интелигенцијом помогне другоме. Али покушаји да чиновник има своје специјалне задруге, да израђује свој специјални задружни програм, да себе истакне дакле као специјалнога економскога немара, таквих покушаја мало има у свету. Код нас их је било пре 1920 године свега осам: један у Београду, један у Војводини, један у Загребу и пет у Словенији. Разуме се да ова појава није случајна, као што се уосталом ни једна социјална појава не може безузрочно објаснити, и стога ћу ја покушати, овде само укратко, да јој потражим објашњење.

Да почнемо прво с материјалне стране. Као што се зна нису сви чиновници једнаки. Има нижих, средњих и виших; има их који од како су живе само о једној плати, а има их и из имућних породица којима је плата само један додаток. Друкчије осећа материјалну тешкоћу нижи чиновник и чиновник с већом породицом, а друкчије виши и онај који је децу већ извео на пуг или их уопште нема. Чиновник из имућне породице уопште мало осећа материјалне невоље. Неједнако је мерило дакле за оцену чиновничкога понашања према мерама које се чине да се он материјално заштити. Нижи, оптерећенији, сиромашнији лакше ће се одлучити да ову заштиту у мучним тренутцима потраже. Док виши и имућнији тешко ће потражити заштиту и онда када му она не би ни најмање штетила углед и положај. Материјална страна чиновника неједнака је и прилично неодређена дакле ако ствар посматрамо у нормалним приликама. У изузетним моментима та страна може бити живља, осетљивија, отпорнија, и ми ћемо имати прилике да то опазимо у току даљег размишљања.

Ако се окренемо економској страни, чиновник показује мало додирних тачака с њоме. Он се може у приликама интересовати да као потрошач ојача куповну снагу своје плате, и ту му набављачке задруге, ако успеју да набављају јевтиније него обичан продавац, могу помоћи. Исто тако му могу кредитне задруге у потреби омогућити јевтину и погодну набавку новца. Могу му се и станбене задруге корисно наћи кад зажели да рационално реши питање стана. Али ван тога његов је економски интерес слаб. Он уопште испада из велике области која интересује произвођача — из продаја, јер је његова производња — канцеларија, суд, школа итд. — упућена на другу страну. Може се уопште рећи да оно што њега интересује економски живот једнога народа његов је део мали. Отуда свакојако и мало појава које бележе његово суеделовање у том животу. Од овога изузимамо, наравно, његову правну и другу сарадњу коју он као чиновник врши у друштву, јер је овде реч не о чи-

новнику као социјалном функционару већ о чиновнику као привреднику.

Социјални положај чиновника специјалне је природе. Он не мора као радник да се бори за часове рада нити за величину наднице. Не мора ни као земљорадник да предузима мере против снижавања цена његових производа или потварања његових оруђа. Њихови часови рада одређени су и не може се рећи да су одвећ заморни. Исто тако му је одређена плата и предвиђен је и рок када ће се она повисити као и степен повишења. А, осим тога, његов социјални положај и према сиромашу и према богату, и према раднику и према капиталисти, и према земљораднику и према трговцу, занатлији и индустријалцу, није такав да побуђује у њему као чиновнику неку специфичну симпатију или антипатију. Шта више, прописује се у дужност сваком чиновнику да буде према сваком једнак. Нема у њему оно што би се могло окарактерисати као класна супротност или угрожени интерес, или то није још тако видно. Отуда и не видимо оне противности или сукобе који су честа појава међу другим редовима. Отуда ни оне анимозности према продавцима коју иначе неретко видимо код радника и земљорадника. Напротив, чиновник с њима и они са чиновником држе добре односе. Изнад свега чиновник има једну особину која мења из основа његов став и пред некапиталистом и пред капиталистом. Ако је мали или сиромашан а остане без службе он се може лако наћи недалеко и од једних и од других. Дешава се неретко да се он тада лати посла који га одводи или у сферу једних или у сферу супротних класних интереса. Је ли виши, имућнији или наоружан неким специјалним способностима, он се у приликама може лако наћи у друштву највише материјалистичке јерархије друштвене. Он није дакле строго упућен на један или други ред. Његов интелектуални капитал прибавља му положај који у згодној прилици може да му ујемчи довољан степен самосталности. Познати су примери где је ова врста капитала играла и игра доминантну улогу. Чиновник који тим капиталом располаже осећа се сасвим друкчије у друштвеним односима него што се осећају они које интересне супротности од почетка нагоне да узму један одређен став. А ове чињенице утичу на менталитет чиновника и тку у њему другу потку него што је потка што тку интереси који на крају краја воде човека у колективну акцију. Мотив који непрестано ради у друштву и који је од искони изазивао колективну акцију — кад за одбрану, кад за напад — мотив који је у разна доба и разне форме узимао, увек је показивао нереднику интензивност у разним социјалним срединама и групама. У средини државних чиновника његов је утицај увек био слаб. Зашто? То је питање важно и заслужује да му

се посвети особито проучавање, независно од ове овде стриктно обележене анализе. Оно — по својој опширности и разноликости — прекорачава узану и специјалну област чисто задружне акције, која је само један облик колективне акције, и даје плодну основу за интересна социолошка испитивања и објашњења.

Кад сам већ поменуо менталитет, да се задржим мало и код те чињенице. Овде је то чак и нарочито потребно, јер је то духовна и социална снага о којој се мора водити озбиљан рачун кад се размишља или реч води о задрузи и задругарству. Задруга ствара један менталитет, али она и тражи извесне погодбе за менталитет који њу ствара. Тема је одвећ широка и веома сложена да би било саветно упуштати се у њу овде надугачко и нашироко. Ипак морам навестити неколико првих основа. На пример, лакше се ствара задруга од људи који су својим животом и својим радом подвргнути утицају неких општих заједничких погледа. Лакше успева задруга људи, који се покуравају социалним снагама своје средине: навикама, обичајима, традицијама, и који гаје поштовање према прошлости свога рода, части своје породице итд. Од таквих људи није тешко изградити доброга задругара, управо сви главнији елементи за то већ су у њима, задругама таквих људи обезбеђен је успех за више од добре половине. Напротив, друкчије бива где таквих људи нема или где их је све мање. Ту се развија менталитет који кида с прошлошћу, који се револтира против обичаја и традиција, који не трпи уопште никакве колективне стеге, који увек тражи нешто ново мада нема и не може ни у чему да види ни да покаже ослонца за то ново. Од таквих људи немогућно је створити задругу, која је сва једна колективна дисциплина, и која не може ни да живи ни да корача напред ако нема уза се покорност према извесним колективним императивима. Нема мало разлога у ономе што задруге радника и сељака лакше успевају. Економски разлози имају у томе свога удела, то је јасно; али је далеко већи и знатнији удео који у томе има подесан менталитет групе. Како сада стоји у овоме чиновник? Чиновник је самим својим школовањем и доцније својим животом давно изишао из онога социалнога оквира који држи и негује заједничке обичаје и традиције. Он се развијао и развија ван оних честих и присних контаката који тако плодно утичу на стварање свих тзв. спонтаних и свих колективних мишљења, расположења, веровања, и који се данас — у данашњем великоварошком и капиталистичком друштву — тако живо преживљују, траже, на силу Бога стварају и негују. У њему се развијала и развија личност, индивидуа, који је почетак прошлога столећа чак и нарочито узео да култивише, и та тежња одвела је у једну крајност која прети да ра-

скине све везе социалне и да друштво врати у хаос. Ја нећу овим да кажем да је чиновник постао већ крајњи индивидуалиста, али констатујем један факат који постоји, факат индивидуализма, који силом прилика хвата у своје мреже све оне који су својим животом или радом одвојени од ужих, тешњих, присних социалних оквира. Чиновник ради, креће се, додуше, у друштву; он је стално у контакту с људима; али све је то друго него што су оквири који стварају или негују менталитет што потребује задруга. Његов контакт с друговима, с другим чиновницима, можда може бити нешто ближи и приснији. Може! Али колико, докле? Услови чиновничке јерархије — и крај најдемократскијега расположења — не сметају ли развитку духа који ствара и негује присност, једнакост, а који је за задругу животни услов!

Тешки су услови чиновнички и неравно поље на коме чиновник треба да покаже своје задругарске врлине. Поред тога, нису то све тешкоће које се развијају с разних страна и које отежавају чиновнику увршћивање у задругарске редове. Није реч о моралним и интелектуалним погодбама које чиновник редовно има довољице. Али су се пред њим испречиле сметње вишега стила, тако да кажем, сметње с којима се јединка просто не може ухватити у коштац. Хоћу да кажем коју реч и о чиновничком животном нивоу. Животни ниво друштвени је факат. Као такав, он долази у ред оних факата који имају актуелну и врло важну улогу у друштву. Он влада и ако не тражи законске санкције. Његова је санкција ипак зато јака и врло ауторитативна. Стога му се људи лако и — шта више — радо подвргавају иако их никаква материална сила не гони на то. Могу се друге разлике међ људима иначе и изгладити, али разлике нивоа остају. И неће човек, који је подвргнут једноме животном нивоу, лако напустити овај и прећи на други неки, нпр. нижи, без велике личне невоље и деградирања. Неће, јер га једна виша сила уздржава од тога, сила која је виша од њега и чији глас он мора да слуша. Та је сила толико неодржива да чак и онда кад се промене материалне погодбе индивидуа дуго пати и не може да се прилагоди новоме — нарочито нижем — нивоу. Ствар је појмљива: у питању је један престиж, један стечени степен, а такве ствари у друштву задобијају важност светиње у коју се не дира. Отуда толико патње и страдања да се само оджи и одбрани један стечени ниво. Често се у тој тежњи иде тако далеко да се отима ниво виших редова и присваја и онде где мало има материалних услова зањ. Један економ енглески zgodно је приметио: да људи мање страдају у својој борби за опстанак него у борби за изглед, у борби да се представе боље и више него што су. Ова особина, која је у самој ствари једна реалност социална, налази се код свих редова

социалних. Њој су потчињени сиромаси као и богати, сељаци као и грађани, радници као и они који живе само од имовинскога дохотка. Потчињен јој је и чиновник — и рекло би се — више и неумитније него ли некоји други редови.

Чиновник не може макако да живи нити макако да се одева; он не може ни у макакву кафану да иде, ни машто да троши. Њему је унапред одређен минимум његовог нивоа, и што се више пење његова скала, тај је ниво све виши. Овај факат, а то је заиста један социални факат, неповољно утиче на задругарску погодност чиновника. Важан услов за задругара је индентичност интереса и потреба. Тај услов важи у многоме и у приватном привредном животу. Ретка је продавница у којој представници свих животних нивоа могу наћи задовољење. Стога и ту видимо разне нијансе: продавница која најбоље услужује радника, продавница којој се средњи ред обраћа, продавница која задовољава више редове — више нивое. Овај факат запажен је и код набављачких задруга. Ове се по правилу ограничавају на неколико сродних, махом мањих и нижих нивоа. Има једно мишљење, доста раширено у задругарским круговима, по коме као да није циљ задруге да снабдева задругаре и скупом робом. У прво време задруге су се оснивале да се задругари снабдевају само најпречим намирницама. Разуме се да нико тада није могао ни мислити на ствари скупе и које излазе из круга првих намирница, које су биле привилегија само имућнијих редова, а прве задруге основане су у неку руку и као протест против преситих и расипача. То је мишљење у току времена постало традиција, и дан данњи има задруга — нарочито у Енглеској, Немачкој и Италији — где се неке врсте намирница принципијелно не набављају. Новчана ограниченост и са своје стране допринела је да се ово мишљење одржи. Како задруге не располажу великим и сувишним капиталима, како је број оних који траже скупе намирнице у задругама редовно мали, и како овакве намирнице стају скупо и — доследно — траже велике капитале, задруге су силом прилика остале поглавито за ниже и — највише — за средње животне нивое. Високи животни нивои по правилу клоне се набављач. задруга у свима познатим земљама. Како сад с погледом на ове чињенице стоје чиновници? Ја сам већ поменуо да је њихов животни ниво различит. Има нижих, средњих, али има и врло високих. Док се прва два могу задовољити, потоње је задругама тешко умирити. Ово се питање не може третирати искључиво с гледишта величине плате. Има случајева где и мала плата корача напредо с високим животним нивоом. Све зависи од момента, места, средине. Поузданији одговор може нам дати тек брижљиво вођена тачна статистика, али ипак не може се обићи факат а да се још сада не изрази бојазан: да социални положај

чиновника и у овом погледу ствара особене тешкоће које се тешко мире с оним погодбама од којих, видели смо, зависе добре особине задругара. Ну ипак зато ову ствар не сме човек схватити одвећ трагично. Огледи су још скорашњи, њихова је област још доста скромна, можда ће време и шири огледи дати и овде афирмативније резултате. А онда ће се добити обилнији материјал за кореговање садањих поставака, можда чак и за утврђивање нових основа. Ипак може се скренути пажња на једну видну околност: говор није досад нигде био о апсолутној подобности или неподобности чиновника за економскога задругара, већ само о релативним могућностима. Време је, међутим, већ показало да има момената када чиновник показује добре задругарске особине, немају се још само докази о року и дужини тих момената. Видећемо, да ли ће нас даља излагања боље оријентисати — ако не за сва а оно бар за ниже и средње редове чиновничке.

Ово неколико факата — да не тражим друге ни више — доста је, мислим, па да се добије један одговор: зашто је чиновник тако дуго показивао тако мало интереса за своје специјалне задруге. Али то није доста да објасни оно што је наступило после 1920 године. При крају те године објављена је Уредба о набављачким задругама државних службеника по којој су сви „државни службеници и све особље, које служи и ради у државним надлештвима или предузећима или које прима помоћ или пензију на државној каси, морали оснивати набављачке задруге државних службеника”. (Чл. 1.) Од тога доба питање чиновничких задруга добило је сасвим нов вид, и ја ћу морати да му посветим један особити одељак да би могли у пуној светлости да схватимо улогу чиновника у новој задружној организацији.

III.

Време после рата обележило се у привредном животу нарочито двема истакнутим чињеницама: падање вредности новца и мала количина робе, намирница на стоваришту. Не упуштам се у узроке тих појава — то ми овде сада није потребно — констатујем само факта. Први факат умањило је куповну моћ новца, други је поскупео и иначе већ скупе намирнице, а оба заједно створили су стање готово неиздржљиво за све оне који су живели о раније одређеним платама. Стање је било тако изузетно тешко да су људи стали запомагати да просто глудују. Приватни предузетници покушали су како тако да помогну повишењем награда своје особљу. Али то је имало последице на оне који живе о сталним платама у државној служби и држава се нашла пред тешкоћама да изгуби нарочито

боље чиновнике који су увек добро дошли и приватној служби или — што је још горе — да доведе у тешко искушење освечену оданост својих добрих чиновника. Државна управа наша се била у изузетној ситуацији из које је ваљало што пре изаћи. Како није имало да се бира између две или више солуција, државна је управа изабрала солуцију која је једина могла поправити оно што је девалвација новца покварила. Одредила је додатке уз плату и тиме — колико је сматрала да се може учинити — паралисала зло које је заиста било велико. Министар финансија био је тада **Коста Стојановић**, сада покојник, ну он није сматрао да је држава учинила све што се може учинити да се материјално стање државних чиновника поправи. Ово своје мишљење он је отворено казао у првој седници одбора који је имао да спреми Уредбу уз нарочити нагласак да он не зна где ће се динар зауставити, нити да ли ће држава бити кадра да увек накнади све могуће губитке. Стога нека и сами чиновници покушају, додао је покојни Коста, да се кроза задруге боре против поскупљивања намирница.

Тако је никла Уредба о набављачким задругама државних службеника, акат који обележава државу у једној нарочитој улози, да својим колективним, заповедним ауторитетом примора један део својих грађана, који су уз то њени службеници, да се у облику нарочите организације узајамно помажу. У самоме акту нисмо видели ништа ново и изузетно, јер су сва људска друштва од како постоје и кад год су могла о себи реч да воде имала једну ноту — кад слабије, кад јаче наглашену — по којој су људи, њихови чланови, били дужни да указују узајамну помоћ у своме животу, и то је вазда била једна од највиших моралних заповеди друштвених. А најважније религије — кунгцизам, будизам, хришћанство, мухамеданизам — и дан дањи садрже категоричка наређења у овоме погледу. Што је изненађивало у прво време била је метода коју је покојни Коста предложио и усвојио, ну то ће се видети доцније.

Потребно је овде скренути пажњу на некоје главне основе Уредбе о набављачким задругама државних службеника, јер оне чине — изгледа нам — срж целе грађевине. Те су основе:

1) Задруге могу бити набављачке, доцније такође и станбене и кредитне. Прве су могле да снабдеју своје задругаре животним намирницама и осталим предметима за њихову личну и кућевну употребу. Друге су имале да снабдеју своје задругаре хигијенским становима. Треће да снабдевају своје задругаре јевтиним кредитом. Законске измене од 3. новембра 1931. године, када је и Уредба од 5. децембра 1920. године добила рухо закона, додале су још и произвођачке задруге (пчеларске, пе-

радарске и сл.) којима је циљ да унапређују производњу својих чланова.

2) Капитал задругин састоји се из удела. Удео износи најмање 100 динара и уплаћује се: при упису једна десетина, а остатак у девет наредних месеца по једна десетина месечно. Ако неко од државних службеника или лица која примају пензију или помоћ на државној каси није још у чланству набављачке задруге, државна каса где то лице прима своје принадлежности, обуставиће по службеној дужности у једанаест месечних obroка уписнину (5 динара) и удео (100 динара).

3. Сваки државни службеник и све особље, које служи и ради у државним надлештвима или предузећима или које прима пензију или помоћ на државној каси мора се уписати за члана једне набављачке задруге и мора платити уписнину од 5 динара и један удео од најмање 100 динара. Чланство у станбеним и кредитним задругама није обавезно, али се тражи да лице мора бити у некој чиновничкој набављачкој задрузи. Законске измене унеле су овде једну битну измену тиме што су укинуле обавезност и на место ње предвиделе да државни службеници неморају већ „могу“ бити чланови набављачких задруга. Исто су тако ове измене измениле ранију одредбу, по којој ни један задругар није могао иступити из задруге, а на њено место донеле нову, по којој сваки задругар може иступити из задруге кад хоће, пошто претходно уреди своје материјалне односе с њоме. До ових измена скупиле су на име свога капитала до краја 1930 године набављачке задруге 7,301.000 и кредитне задруге 8,318.000 динара.

4) Све задруге морају ступити у Савез набављачких задруга државних службеника. Законске измене додале су још и Официрску задругу у Београду. Савез има своје уделе по 500 динара, а свака је задруга дужна да упише на сваких својих 100 задругара најмање један удео. Али је то, како што ће се видети, био мали новчани извор за Савез: до краја 1930 године све уплате са стране задруга износиле су нешто преко 400.000 динара. Савез је образовао свој капитал, поред ових удела, још и из ових средстава: 1) из задржавања у току 5 година годишње по једну десетину од једномесечног додатка на скупшћу од свих државних службеника. (Овај извор дао је до краја 1930 године нешто преко 67.000 динара); б) из капитала који ће се образовати задржавањем, и то по 10 динара месечно од принадлежности свију активних државних службеника прве, друге и треће категорије, а по 5 динара месечно од принадлежности свију осталих (овај извор дао је до краја 1930 године 24,126.000 динара округло); в) најзад из капитала који ће се образовати у току 5 година 1% од свих исплата из

државне касе на извршене испоруке (набавке) држави (овај извор дао је 68.000.437 динара округло). Сума из другог и трећег извора (овде б и в) државна каса дужна је била да на крају свакога месеца предаје Савезу, и оне су имале прећи коначно у својину Савеза. Али су измене од 12 маја 1928 године учиниле једну коректуру по којој је одређен рок задржавања под б и предвиђена намена првенствено на кредитовање станбених и кредитних задруга. А законске измене од 3 новембра 1931 године утврдиле су и поступак за оне који се не користе овим задругама.

5) Савез набавља намирнице на велико и уступа их задругама и на кредит, а кад се прилика укаже приступа и производњи појединих намирница. Исто тако он отвара кредите задругама и стара се да се организују и друге врсте старања за помоћ у старости, изнемоглости итд. задругара. Најзад он организује задружну пропаганду и задружно образовање.

То су главне основе које су одредиле карактер и круг чиновничких задруга, и оне ево већ 11 година раде, крећу се, развијају се на њима. Да видимо сада шта је рађено и урађено за то време.

На првом месту мора се констатовати да се „морањем“ није много постигло. Уредба је наредила да сви државни службеници и сви они који примају пензију или помоћ на државној каси морају приступити као чланови једне набављачке задруге. Не знам тачнога броја ових лица, али претпостављам да не може бити мањи од 300.000. Све набављачке задруге државних службеника треба дакле да покажу сада толики укупан број задругара. Међутим, по подацима које сам добио с меродавног места, оне нису имале више од 58.827 задругара на крају 1930 године и не више од 60.623 удела. Шта казује овај факат ако не то да није извршивано наређење чл. 1 Уредбе. По том наређењу, као што је већ поменуто, свака државна каса где су службеници или пензионери примали своје принадлежности била је дужна да од свакога наплати по један удео. Како 1930 година показује да је за све време од 1921 до 1930 наплаћено 60.623 удела, значи да претежна већина државних службеника и пензионера није уплатила удела. Санкција? Санкције нема друге, осим наредбе да су државне касе требале да наплате од свакога државног службеника и пензионера по један удео. Наредба није дакле извршена, а ни чиновници нису похитали да сви уђу у задруге. Опет један факат који казује да државни службеник у маси није могао ни принудом да се нагони у задругаре. Не испитујем ни овде побуде, констатујем само факат. Ствар је јасна да већину државних службеника није наредба Уредбина била кадра да

упути у задруге, а пошто других побуда сада не знамо једина која нам остаје јесте: да у чиновнику има неких мотива који га уздржавају од тога. Који су то мотиви? Ја сам неке поменуо. Али, да ли су овде они играли пресудну улогу или је било и других, то треба да се испита и сазна. Можда они још постоје. Између укупнога броја државних службеника и укупнога броја задругара још је увек велико одстојање; мада је у напредак чланство ослобођено обавезности, још увек постоји обострани интерес и задруга и чиновника да се приближе једно другоме. И како има методе, опробане већ у свима културним земљама, да се овакве појаве готово до ситница ухвате и аналишу, задруге, нарочито њихов Савез, треба да предузму овај врло важан посао. Бојазан је, да се без тога неће моћи да схвати проблем који је — јасно је — сложен. Он је не само економски него и социјални и морални. Ове потоње стране, мислим, да су овде претежније.

С почетка је намера била да се скрене пажња државних службеника поглавито на набавку намирница, а доцније и на станове и кредит. Међутим постепено овај се круг шири и задруге прилазе и другим улогама: производњи брашна, хлеба, меса, одела, обуће. То је органски везано с набавком, и неће бити изненађење ако задруге и њихов Савез приступе и другим производњама. Циљ је увек један и исти: да се даду добре и — релативно — јевтиније намирнице. Специјално задружни интерес тражи што више спојних тачака са задругарима, а ово проширавање набавака погодно је да потпомогне ту тежњу. Задругари се тешње везују за задругу уколико она више њихових брига узме на себе. Мени није тренутно познато какве су размере достигла ова нова старања, али то и није овде главно; главно је да се живот чиновничких задруга усложњава, да је круг њихових интервенција шири, да оне улазе више и дубље у живот својих задруга. Задруге земљорадничке унеле су једну нову и плодну мисао у наша села, ево и чиновничке задруге уносе једну мисао у компликован живот града. Уколико оне успеју да заузму већу и ширу област у свести својих задругара, утолико ће бити ближе своме циљу. То је важно да се констатује, а остало ће доћи само по себи. У том погледу чиновничке задруге учиниле су један корак који се може утешно поздравити и ја с те стране поглавито и помињем тежњу ка ширењу и диференцовању набавака. Нису важне, рекао сам, толико бројке о замашности извршених послова, него је важно да тежња постоји и да је она све већа. Међутим, ако бисмо и на ту тачку стали, ни она није неутешна. Напротив! Наводе се већ многи милијуни извршених набавака кроз властиту производњу!...

Питање капитала увек је било у свим земљама једно од

најтежих питања за задруге. Капитал се ствара у приватноме свету, ако се изузму случаји наследства, добити итд., из добити и штедљивости приватнога предузетника. У задругама је главни извор уплате задругарске, а како су по правилу задругари претежно материјално нејаки људи, то овај извор није никада био доста јак, стога су задруге по правилу принуђене да прибегавају кредиту, и то је један од јакних разлога поред других, што извесне задруге пазе кога примају за задругара. Ну и кредит је ограничена величина. Кредитор пита: шта задруга има, колике су њене гаранције, и задруга увек — на крају краја — заостаје у погледу капитала. Додуше, поред задругарских уплата ту је и резервни фонд, и други неки фондови, ну ипак стоји необориви факат да задруга и њени задругари не корачају у томе питању напоредо. Задруги је потребно да образује јак и сигуран (свој) капитал, задругари траже што већу поделу од уштеда задругиних. Задруга потребује што веће уједињавање капитала, задругари траже атомисање његово. Ове две тежње, које силно сметају развоју задруге снаге, дале су повод главном секретару Савеза енглеских набављачких задруга, пок. Греју, да пре дваестак година изнесе предлог на једном конгресу о преустројству и појединих задруга и Главнога савеза. По томе предлогу требало је поглавито стати на пут дробљењу, уситњавању огромних капитала сваке године и сачувати их уједињене за ствар самих задругара. Али већина делегата није хтела да чује о томе. Победио је и тада индивидуализам у задругама коме је још у 1844 години ударио у Рочделу темељ пок. Џорџ Холџок (Задругини роман приписује то једноме од двадесет и осам радника, првих задругара у Рочделу, али у ствари то је био сам Холџок. Он је у то време био једна врста социалнога конференсијера, похађао је већа радничка места, држао предавања о радничким питањима и проблемима, био нека врста покретнога радничкога универзитета. Он је саставио и цео програм коме је сам доцније дао име „рочделскога програма“. Холџок је веома заслужан за задругну ствар у Енглеској, и у опште за социални раднички покрет у Вел. Британији, али је Холџок био веома скроман и далеко од свакога разметања. Јасам га познао 1896 у Лондону када је он већ био осамдесетгодишњи старац, духовно још свеж, веома љубазан, веома приступачан. Тада сам добио и утиске, који су се доцније у Лидсу, Манчестру и Рочделу, где стално живи успомена на њега, још чвршће укоренили. Види од његових многобројних списа нарочито његове књиге: *Sixty years of an agitators life, 1900, и Bygones worth remembering, 1905*).

Овај разлаз у тежњама, и уопште спора способност задруга да стварају капитал, увек је била једна слаба страна

њихова. Приватни предузетници у томе су увек били јачи, и то је била и остала једна слаба задругна позиција у борби с приватним капиталом. Овај корача ширим корацима него ли задругини капитал, корача брзим корацима, потпомогнут и специјалним огромним новчаним организацијама, док задруге морају сваки свој корак да бране огромним напорима. Нашим чиновничким задругама су од првога дана уштеђени сви ови напори. Њима су одмах стављена на расположење два обилна извора: један део од принадлежности свих државних службеника који им је до 1930 године дао преко 24 милијуна и други — 1 од сто од свих исплата из државне касе на извршене набавке држави — који им је донео преко 68 милијуна динара. А нема сумње да ни задругарске уплате (7 + 8 =) од 15 милијуна нису сасвим тешко утеране у задруге.

Не упуштајући се овде у оцену ових извора нити у методе њихових утеривања, констатујем само да су чиновничке задруге имале свих погодаба да лако преброде тешкоће око образовања капитала. То је једна врло важна погодба за успех и с те стране оне су од првога тренутка стављене у повољан положај. Ја не знам задруге, ни код нас нити ма где ван наше земље, која се у том погледу може такмичити с њима, и ја то не помињем иначе него да утврдим да су чиновничке задруге у нас — захваљујући пок. Кости Стојановићу — лако решиле на самом почетку своје једно од врло тешких задругних питања. Та околност могла је послужити изврсно за развијање и предузимљивост њихову и то се види, када се баци поглед на леву страну биланса савеза њиховога, имено да му финансијско уздржавање није задавало никакве бриге. Кад би то могло да савлада и уздржљивост великог броја државних службеника који се још пасивно понашају према чиновничким економским установама!...

Још један финансијски ослонац успеле су чиновничке задруге да створе за релативно кратко време. Помињем њихове разне фондове. Савез је у том погледу приметно заостао за задругама. Сви његови фондови не износе до 1930 године више од непуних 416.000 динара — специјално резервни фонд није већи од 54.000 динара. На капитал од 93 милијуна — мало обезбеђење. Напротив, задруге су показале далеко већу могућност. Оне су створиле фондове који се пењу већ у милијуне. Тако набављачке имају резервне фондове преко 15 милијуна и неке друге „разне“ фондове преко 7 милијуна. Кредитне задруге имају резервне фондове преко 1 милијуна и „разне“ фондове близу 6 милијуна динара! То су замашне резерве и на таквој основи може се много што-шта корисно урадити.... Уопште може се рећи да је нашим чиновничким

задругама положен јак финансијски темељ. Сад имају реч још само зидари...

Овде би било место да се наведу и материјални резултати задружнога рада. Али ја немам о томе других података осим једне опште табеле из 1930 године. По њој имале су све задруге у тој години чистога вишка 8 милијуна и чегири стотине хиљада, и губитка (некоје задруге) 1 милијун девет стотина хиљада. Јасно је да се на основи тако општих података не могу изводити посебни закључци. Можда ће друга прилика пружити прегледнији материјал, а то ће бити у исто време и задругама корисно ради њихових задругара.

Остаје још да се изведе шта је урађено на просветном пољу па да имамо пред очима све важније акције чиновничких задруга. Оне су — као што знамо — од три руке: набављачке, станбене и кредитне, а у изгледу су још некоји други облици које чиновник као човек и породица врши. Ове задруге имају разне задатке и — по томе — свака од њих својим специјалним делањем захвата по један особени део живота чиновникова. Уз то је Савез ушао у велики потхват да прерађује жито, и има ради тога два своја велика млина. Све то ставља задруге пред читав један сплет економских проблема које оне, као задружне установе, не могу наравно решавати без суделовања својих задругара. Већ сам тај један факт доста је па да се увиди да је њихов највиши интерес да им задругари буду до детаља упућени у све те проблеме. Али није само та једина економска страна која потребује анализу, експликацију, оријентираност, једном речи свестрану обавештеност и спремину са стране задругара. У том погледу су многи задружни радници грешили. Полазећи од — заиста важне — прве поставке да су задруге првенствено економске установе, многи су само тој области поклањали пажњу и у својој просветној акцији ограничавали се само да објасне економску улогу појединца и колективну радњу задруге. Такво је схватање било одвећ упроштено, симплификовано, и рђаве последице су се морале запазити. Није ништа мање уочљива и важна социјална и морална улога задруге, које су се саме од себе испољиле и истакле. Човек не живи само једним животним обликом, рецимо само верским, или само моралним, или само правним, или само естетичким итд., него у исто време он живи кроза све социјалне облике и сви они налазе свакодневно свој изражај у њему. То је утврђена социолошка истина и њу може свако потврдити и простим мало пажљивијим посматрањем самога себе. Ја не могу овде да улазим у појединости овога факта, јер не пишем ни социолошких основа задруге ни социологије задружне. Ја овде излажем просто ток једне мисли која је кренута што нисам хтео да одбијем једнога свога личнога прија-

теља који је у неколико махова изразио жељу да напишем што о нашим чиновничким задругама. Исто дакле тако не живи човек само о економским питањима или, тачно речено, кроза свако економско питање проткана су и разна друга за што нам историја пружа на сваком кораку безбројне доказе. Стога је и просвећивање задругара морало да прошири своју област, и данас нећете наћи нигде у свету интелегентна задружна васпитача а да у свој програм не обухвати не само цео економски живот, не само и цео социјални живот (религију, морал, право итд.), него и целога човека и као индивидуу, и као елеменат друштва, и као чиновника и као произвођача и потрошача, и као индивидуалнога делатеља, и као бескрајно незнатан део огромнога и сложенога колективнога стварања, и као самосталнога бранитеља себе самога и своје породице, и као сталну мету разних супротних тежња и интереса, итд., итд. Такво свестрано обавештење мора да и чиновничка задруга да својим задругарима, јер је и чиновник — и као такав и као човек — уплетен у цео овај социјални сплет и не може као што треба схватити свога положаја у задрузи ако није упознат с овим сплетом. Чиновничка задруга има у толико већи интерес да схвати сву обимност своје просветне акције што има посла с интелегентним људима којима није све објашњено ако су им објашњене неколике дужности и неколика права у задрузи. Ни онај малишан који тек полази у школу није сасвим *tabula rasa*; утолико мање сме се имати површно мишљење о чиновнику чија је свест богата разноврсном садржином и која — јасно је — потребује друкчију реч кад му се дају објашњења о задругама, него ли редови и људи с интелектуално сиромашнијим основама. Раније смо видели како је сложен социјални став чиновников у данашњем сложенем друштву. О томе мора да води рачун задружно васпитање и да се стара да да својим задругарима таква објашњења која ће моћи да их потпуно задовоље и умире. Понављам, није ништа постигнуто ако се чиновници обавесте да ситница о механизму задружном, а оставе у сенци њихове везе с осталим светом. Они ће тада сазнати многе ствари о задругама у земљи и ван ње, као што нам кино даје многе слике о многим догађајима, али нам не казује ни једном сликом и ни једном речи где се ми налазимо у том вртлогу, што ћемо ми ту, каква је наша улога у њему. Исто тако неће чиновник таквим упроштеним васпитањем коракнути напред као задругар.

Још ничим није доказано да чиновник осећа или да не осећа ван свога службенога живота и обичнога дневнога додира с људима на улици, у кафани, читаоници итд. још неку нарочиту потребу у сталном састајању, измени мисли, присним додирима.

То је за задругу врло важан елемент. Ради тога су енглеске задруге од првога дана стале оснивати своје клубове, где су људи долазили, као што иду у кафану, да се виде, да чују какву новост, да прочитају што. Тако се понајлак однеговала навика да се људи често виде, да осећају потребу да се виде, да се састану, да су близу. Тако се ствара и негује ментална и морална сличност која је врло важан, управ творачки фактор у задрузи. Ја сам био у више таквих клубова у Енглеској — и мушких и женских — и не могу ни дан дањи да се отмам оним пријатним и топлим утисцима које сам понео из њих. Енглеске су задруге завеле још једну плодну меру којој ми на континенту не поклањамо на жалост потребне пажње. Енглески задругари држе сваке године најмање две редовне скупштине. Намера је увек иста: чешћи додир, чешћи колективни утицај, чешће загревање једном мисли која треба да створи нове одношаје, нову атмосферу, нов поредак. На ову страну држим да морају да обрате пажњу чиновничке задруге. Оне нарочито што чиновнички оквир није тако узан као што је оквир радника или сељака једнога села који се лако састају и своје растојање лакше савлађују. Ове прилике олакшале би, наравно, ону духовну везу коју тражи свака колективна акција и задругама би био веома олакшан задатак на остварењу њихова програма.

Из свега може се лако добити утисак да васпитна задаћа чиновничких задруга мора бити дубља, шира, чешћа и разноврснија — друкчија него што се то обично сматра у задругама једностранога типа. Подаци које имам о томе казују да су задруге и њихов Савез приређивали предавања и састанке, и да су издавали брошуре, књиге, календаре итд. Савез издаје један лист, а тако исто и пет посебних задруга своје гласнике. Леп списак! Мени је жао што не могу да кажем ништа о садржини ове, како изгледа, већ обилне колекције, јер ми ниједна од тих многих публикација није дошла до руку. Добио сам прошле и ове године по један месечни број савезовога листа, али су ти бројеви били попуњени само извештајима годишњим, а извештаји — као што се зна — обично излазе пред читаоце у свечаном руху. Из њих нисам могао да добијем слике о ономе што ме овде — кад је реч о задружном васпитању — интересује. Ну ја сам склон веровати да би та слика била упечатна и изражава наду да ће се овом пољу увек указивати достојна пажња.

Али задруге морају да поклоне пажњу још једноме своме чиниоцу. Мислим на особље. Непознато ми је колико је досада оно било предмет бриге појединих задруга и Савеза. Моје није да дајем овде коме савете или опомене; ја идем просто за током

своје мисли, а она ме подсећа да не предвидим ни овога фактора. Особље је у задрузи фактор с којим задругари највише и најчешће долазе у додир. Често је оно једини чинилац који решава хоће ли задругар остати у задрузи, бити и надаље одан и марљив, или ће охладнети и повући се из ње с горчином у осећању. Сувишно је износити све могуће повољне и све могуће неповољне прилике. Доста је да се констатује да сваки мора осећати неодгодну потребу да се особље мора спремити за задругу. Приватна предузећа увидела су давно потребу нарочите спреме свога особља и она располажу данас снагама којима се она — наравно са свога гледишта — могу похвалити. То су предусретљиви, љубазни, до крајности услужни људи, и купцу је у понајвише случаја угодно да се нађе пред толиком углађеношћу. Али ипак купац се у једном погледу осећа нелагодно. У приватним предузећима купац мора да прође кроз разне процесе једне извесне борбе док дође до куповине онога што му треба. Он мора, имено, да савлада тешкоће око одабирања каквоће. Мора одмах за тим да савлада тешкоће око одређивања цена. Предузетникова психа увидела је то па је покушала да отклони једну од ових тешкоћа утврђивањем цене, укидањем погађања. Али купац ипак осећа неку извесну нелагодност, јер не зна колики ће профит ипак платити, пошто приватни предузетник мора да га узме. Службеник у задрузи ослобођен је ових сумња, и он треба да је такав да се купац — задругар — увек пријатно осећа кад год је у задрузи. Он треба у задрузи да је у својој топлој и срдечној породичној средини. Како то за деведесет девет процената зависи од особља, задруга мора, јасно је, да отшколује своје службенике. Они морају да скроз познају природу свога послодавца. Они треба да тачно знају разлику између задруге и приватнога предузећа. Они морају да се навикну не само на углађеност и љубазност према свакоме, него треба да постану свесни да им те скупотене одлике имају у задрузи да послуже сасвим другом смеру него што оне служе у приватним предузећима. Све то треба да се стекне у задрузи, јер је све то потребно и корисно задрузи. Не знам, рекох, шта је у овом погледу урађено, али по ономе што чујем држим да је потребно да се размишља и о овоме проблему. Ни једна чињеница у задрузи није без свога разлога, чак ни оне које су на први вид мале нису без свога оправдања, а службеници су једна велика чињеница према којој се и достојан обзир мора имати.

Да завршим. О задрузи се мора писати као што се пише о животу. О њој се друкчије и не може писати до ако се обрати пажња на све облике живота — и њенога и средине у

којој она живи. Пошто је она цео живот, морају се и све његове стране узети у обзир.

Ја сам морао да водим рачун о простору и стога сам скраћивао гдегод је то без штете по целину било могућно. Бојим се ипак да мој пријатељ не буде изненађен дужином коју он можда није претпостављао. Нека извини, или нека у напредак не тражи од мене да пишем. Кад је реч о сложеним социалним појавама, а задруга је заиста таква појава, ја друкчије не могу писати. Ипак, крај свега тога, морам да бацим један општи поглед и да станем поново пред питање: јесам ли одговорио на истакнуто питање. Верујем да нисам казао све што би се имало казати. Задруга је многострана појава, а чиновник тако неиспитана социална област да би се о њима имало још много говорити. Ја сам изнео све важније што ми је пало на ум. Не може се рећи да нам је у томе што је изнесено мало казано. Онај коме се у почетку чиновник приказивао као инертан задругар, види сад већ велике организоване армије пред собом. Шездесет хиљада, иако су још далеко од неколико стотина хиљада, није незнатан број. Нема сумње да ће он да расте, та извор је још тако велики и привлачна моћ тако разнолика и у приликама јака да се не може одржати ни једна разложна сумња. С друге стране чиновник је нашао у себи већ неколико тачака које радо и — рекло би се — живахно реагују на задружни стимулус. Поред потребе за добрим и јевтиним намирницама, која је створила 85 набављачких задруга, пробуђене су и потребе у кредиту и потреба у становима, и оне су изазвале у живот — прва 26 кредитних и друга 14 станбених задруга. У последње време јављају се неке потребе производње које нису биле тако познате код чиновника. Мој поглед нарочито зауставља потреба за удобним становима, и ја јој предвиђам велику будућност. Ма да смо далеко од доба када је сваки човек гледао у својој кући светињу пуну духова милих и заслужних предака, а огњиште као место где стално заседају најбољи од најбољих, ни дан дањи не може нико рећи да су обична она осећања — сигурности, лагодности, топлине — која обузимају човека кад се нађе у своме дому. Чиновничке су задруге нашле одличнога савезника у овоме снажном осећању. И да није других побуда, ова једна толика је и толико жива да правда потпуно постанак чиновничких задруга. Ну оне су, видели смо, нашле свој разлог и даље и више. Оне су нашле пут и к неприступачнијим висинама. Иако је тај пут још нераван, још у многоме стрм и гежак, ништа не казује да је он и несавладљив. Наука је постигла да савлада тако колосалне границе какви су Алпи и Хималаји да данас може човек лепо да разговара и да га чују најуда-

љенији крајеви света и да не губи више од једнога тренутка времена, те да неће савладати и тајну путова који воде у нешто сложенију обитељ чиновничку! Треба је само проучити, јер је она још неиспитана област, а начина има, и то опробаних и сигурних, да се то постигне.

Треба дакле проучити пут који може отворити приступ свима чиновницима у задругу. Треба проучити пут који може отворити приступ задрузи к висинама, које се сада још умногоме чине неприступачне. Треба продужити израду задружне грађевине с неумањеном енергијом. Али напореда с тим треба чувати и чистоту њезину. Рђавих примера има у животу доста; они морају бити будна опомена свим искреним и поштеним задругарима. Не сме се ни тренутка губити с вида да је живот у друштву јемство човеку, али у исто време да је тај живот и једна дуга и свирепа борба. Друштво људско, а нарочито диференцовано друштво, поприште је сталних сукоба снага и интереса. Нису сви интереси у друштву хармонични. Најбољи су зато доказ баш саме задруге које су два супротна интереса изазвала у живот. Интерес који је пробудио задругин интерес још је несравњено јачи од њега. А како се у борби израђују оруђа за победу, то је увек актуелна опасност да надмоћнији противник не примени јаче и савршеније оруђе. Искуство је показало да се противник најсигурније побеђује ако се борба пренесе у његову средину, ако се ту убаца бацил болести, ако се у његове редове уведе незадовољство и растројство. Како су такве методе борбе уништиле већ многу задругу и многу задружну организацију увек је актуелно да се то има на уму. Мада се не чује тако што у чиновничким задругама, опрезност није мање за препоруку. Вешт противник спрема замку из раније и издалека. А опасност, која је мала док је мали повод, расте напореда с порастом могућности за одбрану.

Још једна кратка етапа.

Пропаганда је задругама потребна и корисна. Али је њен ефекат много ефикаснији ако је врше задругина дела него ако она црпе своју снагу из много китњастих и звучних речи ну које немају за собом никакве реалности. И овде се мора нагласити да је аудиторијум који даје чиновништво друге природе него што су слушаоци који нису могли да своју интелектуалну способност боље развију. Ако неки пропагатор држи да му је у таквој средини допуштено да изазива на претерани рад уобразиљу и сањарије сиромашних људи, међ чиновницима је таква метода недопуштена. Њима се мора увек изнети само реалност, а све остало има се оставити њиховој властитој интелекцији. Тако се само може успети да задобије њихово

поверење; тако ће се само поплочати пут који води и у низине и у висине; тако ће се само моћи да постигне хармонија оних сила које су у задрузи подједнако живе — и стварности и наде.

Како су чиновничке задруге и до сада, колико је мени познато, умеле да нађу своју меру, очекивати је да је ни одсад оне неће заборавити.
